

Ю. С. АСЄЄВ

Про дату будівництва київської Софії

У науковій літературі вже понад 100 років точаться дискусії про час спорудження київського Софійського собору. Цьому питанню присвячено чимало праць, воно є важливим не тільки для вивчення визначної пам'ятки давньоруського мистецтва і архітектури, від його вирішення багато в чому залежить висвітлення історії часів Ярослава Мудрого, що мали велике значення для розвитку давньоруської культури, мистецтва і архітектури. Дискусія була викликана розбіжністю у літописних джерелах. «Повість времінних літ» у всіх її списках та редакціях відносить будівництво Софії до 1037 р., а I Новгородський літопис і пізніші новгородські списки вказують дату заснування Софійського собору 1017 р., тобто період запеклої міжкнязівської боротьби за Київ. Проте згодом це повідомлення повторюється тут під 1037 р. В пізніших списках новгородських літописів у статті під 1037 р. слово «заложи» переправлено на «сверши». Кілька разів ця дискусія нібито остаточно схлилася на користь свідчення «Повісті времінних літ».

Більшість радянських дослідників архітектури та мистецтва стародавньої Русі (М. І. Сичов, Б. Д. Греков, І. В. Моргілевський, П. О. Раппопорт, К. М. Афанасьєв та інші) або взагалі не мали сумніву щодо відомого запису «Повісті времінних літ» під 6545 (1037 р.) про початок будівництва «града великого Києва», Софійського собору та інших споруд Ярославових часів, або відстоювали правдивість свідчень київського літописця (М. К. Каргер, Б. О. Рібаков, Д. С. Лихачов, В. М. Лазарєв, В. В. Мавродін). Дехто вважав це питання спірним (М. М. Воронін, М. І. Брунов). Проте відомий дослідник давньоруського мистецтва Д. В. Айналов у своїх працях датував собор 1017—1037 рр., вважаючи, що запис у новгородських літописах був точнішим за повідомлення київської «Повісті времінних літ».

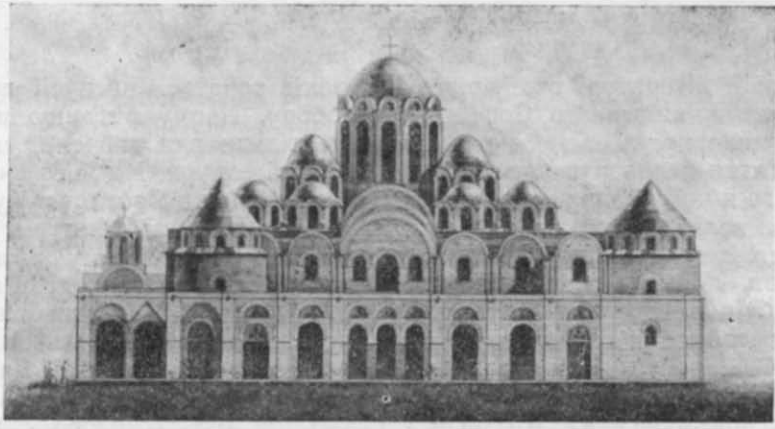
У гіпотезі, висловленій ще 1917 р.¹, Д. В. Айналов виходив з тексту «Слава про закон і благодать», проголошеного митрополитом Іларіоном між 1037 та 1050 рр.² на честь Ярослава Мудрого. Звертаючись до князя Володимира, Іларіон говорив, що Ярослав «и те недокончанная твоя доконьча, акы Саламон Давыдова, ите дом божий великий святый его премудрости созьда на святость и освещение граду твоему». З цього тексту Д. В. Айналов робив висновок, що підготовчі роботи по спорудженню храму були проведені ще за Володимира, а Ярослав почав будівництво зразу ж в 1017 р. Будували Софію, на думку Д. В. Айналова, майстри, що споруджували Десятинну церкву.

Для підтвердження гіпотези дослідник наводить свідчення хроніки Тітмара Мерзебурзького під 1018 р. про те, що в «монастирі св. Софії, який, на жаль, в минулому році згорів, єпископ зустрічав Болеслава і Святополка». Припущення Д. В. Айналова підтримали Ф. І. Шмідт і М. І. Брунов, проте після того, як М. К. Каргер аргументовано спро-

¹ Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира.— Сб. в память... кн. Владимира, Пг., 1917, с. 34—39.

² Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966, с. 87.

стував цю гіпотезу, М. І. Брунов у своїх останніх працях вказував, що найбільш імовірною датою будівництва Софії є 1037 р.³ Власне М. К. Каргер⁴ лише розвинув аргументацію видатного знавця давньоруських літописів О. О. Шахматова, який, аналізуючи тексти літописних статей, переконливо обґрунтував висновок про те, чому існування Софії в новгородських джерелах датовано 1017 р.⁵ Як відомо, новгородські літописці під цим роком відзначають дві події: напад на Київ печенігів і будівництво Софії, в той час як «Повість времінних літ» відносить першу подію до 1036 р., а другу — до 1037 р. Як писав О. О. Шахматов, «всі спроби наших істориків виправдати 6425 (1017)

Первісний вигляд Софійського собору. Реконструкція автора. 1977.

рік для перших двох подій натрапляють на непереборні труднощі, особливо, якщо ми збагнемо, що під 6544 р. в розповіді про напад печенігів на Київ у «Повісті времінних літ» прямо сказано: «Печенежи приступати начаша и еступишася на месте, идеже стоить ныне святая София, митрополя Русская; бе бо там поле вне града», отже, обидві події — напад печенігів у 6544 (1036) р. і закладка св. Софії в 6545 (1037) р. — поставлені «Повістю времінних літ» в певний зв'язок між собою»⁶.

Зазначаючи вірогідність свідчень новгородських джерел і спираючись на дослідження О. О. Шахматова, Б. О. Рибаків пише, що «новгородські літописці нерідко були дуже тенденційними і користувалися дуже примітивними прийомами брутальних підробок тексту, вставок, заміни імені Києва іменем Новгороду і т. ін.»⁷ До того ж, звичайно, вони були обізнані з київськими подіями значно менше, ніж автор основного тексту початкового літопису, складеного в середині другої половини XI ст., що були майже сучасниками цього будівництва і писали про події, які відбувалися за їх пам'яті.

В останні часи, коли питання про дату спорудження Софії здавалося остаточно вирішеним, з'явилися нові матеріали, які примусили переглянути його заново. 1957 р. вийшло з друку капітальне дослідження М. М. Ільїна «Літописна стаття 6523 року та її джерело»⁸, де автор, спираючись на аналіз ірландських саг доводить, що згаданий літописом напад печенігів на Київ відбувся 1017 р., а 1966 р. опубліковано

³ История русской архитектуры. М., 1961, с. 10.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев, т. 2. М.—Л., 1961, с. 100—101.

⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб., 1908, с. 229.

⁶ Там же, с. 228.

⁷ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963, с. 194.

⁸ Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957.

статтю С. О. Висоцького⁹, присвячену результатам досліджень граффіті на стінах київського Софійського собору. Серед численних датованих записів XII ст. дослідник виявив дати 1030 та 1032. Якщо М. М. Ільїн йшов шляхом умовиводів, то знахідка С. О. Висоцького є фактом, який примусив істотно переглянути всі аргументи на користь ранньої (1017) або пізньої (1037) дати закладки Софійського собору. Праця М. М. Ільїна в основному присвячена критиці концепцій О. О. Шахматова. Захищаючи вірогідність запису в Новгородському літопису, автор спирається в основному на три положення. По-перше, він цілком довіряє свідченню Тітмара про існування у 1018 р. Софійського монастиря, який начебто за рік до того згорів. М. М. Ільїн вважає, що мова йде не про монастир, а про закладений Ярославом 1017 р. Софійський собор, будівництво якого закінчилось 1037 р. При цьому дослідник вбачає тут «прихований анахронізм» в зв'язку з дуже довгим терміном будівництва. По-друге, М. М. Ільїн на основі ретельного аналізу ірландських саг, де розповідається про подвиги Еймунда під час оборони Києва від печенігів, дійшов висновку, що відомості про битву з ними, описану в «Повісті времінних літ» під 1036 р., треба віднести до 1017 р.

По-третє, М. М. Ільїн вважав, що стаття «Повісті времінних літ» — «суцільне нагромодження анахронізмів»¹⁰, бо в ній йдеться не тільки про події 1037 р., але й про пізніші. Щодо свідчення Тітмара, то він зазначав, що, пишучи про руські справи з чужих слів, Тітмар робив численні фактичні помилки, як, наприклад, згадка про одруження Володимира з царівною Олсною, засватаною за Оттона III, або про поховання Володимира в церкві Христа і папи Клімента¹¹. Відомості про Київ хронікер одержав від німців, що перебували у військах Болеслава, але точний там, де йшлося про німецькі справи, він не дуже дбав про точність руських даних. В усякому разі повідомленням Тітмара аж ніяк не можна віддавати перевагу над свідченням Київського літопису.

Софійська церква чи монастир жодного разу не згадуються в київських літописах, а ім'я софійського ігумена, безумовно, повинно було б стояти в списку ігуменів, що брали участь в численних церемоніях, про які неодноразово повідомляють літописи.

В. В. Мавродін довів, що монастирів на Русі до часів Ярослава не було¹². Літопис у статті 6545 недвозначно стверджує, що лише з часів Ярослава «монастиреви починаху быти»¹³. Незалежно від того, чи існувала у Києві церква Софії або монастир за Володимирових часів, цей факт не можна ставити у залежність від заснування Ярославом Софійського собору в 1037 р., бо, як відомо, в Новгороді було споруджено 989 р. дерев'яну Софію, а згодом, 1045 р., зовсім на іншому місці Володимир Ярославич будує кам'яний собор.

Окремо треба зупинитися на обвинуваченні автора «Повісті времінних літ» у «нагроможденні анахронізмів», оскільки за М. М. Ільїним цю думку підтримують противники статті 1037 р. Коли вважати, що її написано після 1037 р. (а в цьому ні у кого немає сумніву), то обвинувачення в анахронізмі само собою відпадає. Літописець точно зазначає дату початку будівництва «заложи», а не «сверши», і ніяк не можна погодитися з С. О. Висоцьким, який вважає за можливе інше тлумачення цього точного терміна¹⁴, а далі пише про події, що були наслідком розпо-

⁹ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження Софії Київської.— Укр. іст. журн., 1966, № 7.

¹⁰ Ільїн Н. Н. Указ. соч., с. 75.

¹¹ Там же, с. 104, 119.

¹² Мавродін В. В. Образование древнерусского государства. Л., 1945, с. 367.

¹³ Повесть временных лет. М.— Л., 1950, с. 102.

¹⁴ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження..., с. 106.

чатих робіт. Таких прикладів у літопису чимало. Зокрема при описі подій 1043 р. говориться, що полоненого в цей рік Вишату було відпущено через три роки¹⁵ тощо. І ще один «анахронічний» запис: «В лето 6407 (989 р.). По семь-же Володимер живяше в законе, помысли создати церковь пресвятая Богородица... и наченшу же здати, и яко сконча здати, украси ю иконами...»¹⁶. За шість років до закінчення будівництва автор літопису бачить Десятинну церкву збудованою і прикрашеною іконами.

Особливо слід відзначити той факт, що М. М. Ільїн ні словом не згадав про дуже важливий висновок О. О. Шахматова. Останній вважав невірогідним свідчення І Новгородського літопису, яке фігурує під 1017 р., про закладення храму Софії в Києві, бо в Новгородському літопису XI ст. дат взагалі не було, їх проставили пізніше і нерідко з помилками¹⁷. Цей висновок був згодом обґрунтований Б. О. Рибаківим.

Після виходу в світ книги М. М. Ільїна питання про дату побудови київської Софії присвятив свою працю відомий польський історик Анджей Поппе¹⁸. Аналізуючи літописні джерела, дослідник доводить неслухняність датування 1017 р. закладення собору і поділяє думку М. К. Каргера.

Як уже згадувалось, 1966 р. С. О. Висоцький опублікував результати своїх досліджень софійських граффіті, що дають винятково важливі нові відомості про життя Києва XI—XII ст.¹⁹ Серед граффіті увагу дослідника привернули дати 1076, 1054, 1052, 1046, 1042 рр. При цьому С. О. Висоцький відзначав, що всі вони, крім останньої, не викликають сумніву щодо заснування собору в 1037 р.²⁰ З приводу дати 1042 р. він висловлює таке припущення: якщо собор почали будувати в 1037 р., то ця дата не могла з'явитися на стіні, бо споруду не можна було збудувати за п'ять років. Оскільки цей аргумент наводять інші противники дати заснування собору в 1037 р., то нижче ми розглянемо його детально. Серед інших написів — один недатований, але з текстом «Всеволода роди», який С. О. Висоцький вважає записом про народження князя Всеволода Ярославича, що, як відомо з літопису, народився 1030 р. Є також напис у Георгіївському боковому вівтарі з коротким і малозрозумілим грецьким текстом та цифровим позначенням під ним, яке дослідник на підставі розрахунків розшифровує як дату 1031—1032 рр.²¹

З усіх аргументів проти тези щодо заснування Софійського собору раніше 1037 р. останній доказ є найсерйознішим, бо тут ідеться не про умовиводи, а про факти.

З критикою висновків С. О. Висоцького виступив А. Поппе²², на думку якого напис «Всеволода роди...» може свідчити не про народження Всеволода, а когось з його синів, а дата 1031—1032 рр. може бути якоюсь арифметичною справою. С. О. Висоцький, ще раз дослідивши грецький текст, дійшов висновку, що це звернення до святого, зображеного на фресці, а напис «Всеволода роди» найвірогідніше стосується

¹⁵ Повесть временных лет, с. 103.

¹⁶ Там же, с. 83.

¹⁷ Шахматов А. А. Указ. соч., с. 228—230.

¹⁸ Поппе Анджей. Заснування Софії Київської.— Укр. істор. журн., 1965, № 9, с. 97—104.

¹⁹ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження..., с. 103—106; Висоцький С. О. Граффіті та час побудови Софійського собору в Києві.— Стародавній Київ. К., 1975, с. 171—181; У подальшому дослідник більш детально розвинув аргументацію дати заснування Київської Софії 1017 р. Див.: Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976, с. 240—257.

²⁰ Висоцький С. О. Граффіті та спорудження..., с. 105.

²¹ Висоцький С. А. Средневековые надписи..., с. 199—200.

²² Поппе А. Граффіті й дата спорудження Софії Київської.— Укр. іст. журн., 1968, № 9, с. 94—97.

Всеволода, бо поруч згадується про його поховання²³. Щодо останнього, то з висновком С. О. Висоцького трудно погодитись, бо на тому ж стовпі є запис про смерть Володимира Мономаха, а під 1053 р. літопис повідомляє: «У Всеволода родися сын, и нарече имя ему Володимер, от царица гръкыне»²⁴. Звичайно, не можна софійський напис беззастережно пов'язувати з народженням Володимира Мономаха, але тлумачення його, запропоноване А. Поппе, більш вірогідне, отже він втрачає характер аргумента.

Дата 1031—1032 рр. читається нечітко і може розшифруватись інакше. Навіть якщо дослідник має рацію, то все ж невідомо, чи її було написано саме в той рік. По-перше, це не впливає з тексту напису і, по-друге, вона могла мати ретроспективний характер. Хоч, як доводить С. О. Висоцький, ретроспективних дат у Софійському соборі досі не виявлено, то це ще не означає, що їх там не було, оскільки такі записи відомі в граффіті Софійського собору в Новгороді²⁵. Крім того, вони були специфічними для літописання, з характером якого С. О. Висоцький пов'язує софійські написи XI ст.²⁶

На підставі досліджень С. О. Висоцького можна дійти висновку, що тексти софійських граффіті більшою мірою підтримують, ніж спростовують дату закладення собору в 1037 р. Найдавніший датований напис, що, безперечно, належить до часу виникнення софійських граффіті,— це повідомлення про грім 3 березня 1052 р.²⁷ До речі, перша згадка літопису про Софійський собор як завершену споруду стосується 1051 р. (про «ставлення» в Софії митрополита Ларіона). Решта написів на стінах собору пов'язана з пізнішими часами. Якщо будівництво розпочалось 1031—1032 р., то відсутність згадок про нього в літописних та епіграфічних джерелах 20—30-х років стає незрозумілою, особливо коли порівняти це з численними написами в Новгородському соборі, зробленими під час будівництва та розпису храму.

Аргументи М. М. Ільїна і С. О. Висоцького підтримав і розвинув у своїх працях П. П. Толочко²⁸ і в останній час — Г. Н. Логвин, який присвятив питанню будівництва київського Софійського собору змістовну статтю. В ній автор навів всі аргументи за ранню дату спорудження собору і запропонував власне датування (1017/1019—1031/1032), в зв'язку з чим «виникає необхідність перегляду всієї періодизації початкового періоду в історії розвитку архітектури і живопису стародавньої Русі»²⁹. Останній висновок настільки відповідальний, що на аргументації Г. Н. Логвина треба зупинитися ґрунтовно. Слід відзначити, що поряд з обґрунтованими положеннями в його статті є чимало припущень. Так, наприклад, він вважає за доведений факт існування у Києві в X ст. Софійського монастиря. На його думку, «величезна більшість стародавніх монастирів виникла поза міською межею»³⁰, в той час як київські (Ірини, Георгія, Янчин, Федорів та ін.) розташовувались переважно у центрі міста. Першим за часом позаміським монастирем був Печерський.

На основі фрази літопису «приде Мьстислав на Тьмутороканя Киеву, и не прияшя его кыяне он же шед седе на столе Чернигове» Г. Н. Логвин вважає, що до цього часу (1024 р.) Ярослав спорудив

²³ *Висоцкий С. А. Средневековые надписи...*, с. 11 (прим.).

²⁴ *Повесть временных лет*, с. 108.

²⁵ *Медынцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора*. М., 1978, с. 56—57.

²⁶ *Висоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской*. К., 1966, с. 127.

²⁷ Там же, с. 17.

²⁸ *Толочко П. П. До історії будівництва «Города Ярослава» та Софії Київської*.— *Археологія*, т. 22. К., 1969; *Толочко П. П. Древний Киев*. К., 1976.

²⁹ *Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве. Памятники культуры. Новые открытия*. М., 1977, с. 169—186.

³⁰ Там же, с. 169.

нові укріплення, і тому Мстислав не зміг взяти Києва. А напис на стіні в Софійському соборі про смерть Ярослава, де останнього величають «царем нашим», на думку Г. Н. Логвина, свідчить про те, що Ярослав мав титул царя і посідав у Києві царський престол³¹. Оскільки в записках городень оборонних укріплень Ярослава Мудрого траплялась кераміка X—XI ст., дослідник припускає, що територію Ярославова міста було забудовано ще до цього і ніякого «поля вне града», згаданого в «Повісті времінних літ», не існувало³². Це твердження автор підкріплює посиланням на Никоновський збірник, де пропущено фразу про «поле вне града». Проте, як відомо, цей документ належить до пізніших часів і містить в собі невірорідне нагромодження відомостей: на 1017 рік припадає і вступ Ярослава до Києва, і пожежа, коли погоріли сімсот церковів, і закладини Софійського собору, Золотих воріт та великого міста, а також битва під Києвом з печенігами, тобто події, що відбувалися в різні роки.

Грунтуючись на цих міркуваннях, Г. Н. Логвин вважає сумнівним важливий аргумент на користь свідчення «Повісті времінних літ» про те, що Софійський собор закладений 1037 р. на місці, де ще 1036 р. було «поле вне града». Посилаючись на М. М. Ільїна, він пише, що ці слова «потрапили в текст випадково»³³. Іншої думки дотримується П. П. Толочко, який вважає одним з основних аргументів на користь пізньої дати заснування Софійського собору «обов'язковий зв'язок двох подій: нападів на Київ печенігів 1036 р. і наступні за цим закладини на місці цієї битви Софії 1037 р. Переконаливий на перший погляд цей аргумент є вразливим у своїй основі: адже якби вдалося довести, що битва з печенігами... відбувалася на 20 років раніше, то на цей же час довелося б пересунути і закладини Софії»³⁴. Але як П. П. Толочко, так і Г. Н. Логвин не звернули уваги на слова М. М. Ільїна, який, вказуючи, що битви з печенігами у Ярослава були 1015, 1017 і 1018 рр., писав: «Проте масова загибель печенігів, про котру сповіщає літопис під 6544 (1036 р.) дійсно відбувалася близько цього часу, що підтверджується іноземними джерелами»³⁵.

Як відомо, під натиском торків і половців печеніги в 30-х роках XI ст. пішли на захід. З 1030 р. Ярослав гарячково укріплює пороську лінію оборони («поча ставити города по Ръси») ³⁶. Це було викликано посиленням печенізької загрози, яка вже 120 років нависала над Руссю. Боротьба з печенігами, що стала основним стержнем політики Володимира Святославича, була, на думку Б. О. Рибаківа, причиною великої популярності, що нею користувалася Русь у країнах Європи в ті часи. Як свідчать візантійські джерела, печеніги змушені покинути свої кочівлі, подалися на захід, по дорозі обложивши Київ³⁷. Їх нищівна поразка, завдана Ярославом, була подією міжнародного значення. Після цього вони відійшли на Балкани, де розпочалася боротьба з Візантією, що тривала протягом 40-х років XI ст. Саме про події 1036 р. іде мова в статті літопису, в якій урочисто повідомляється про перемогу і проголошується, що з печенізькою загрозою покінчено назавжди: «И побегоша печенеги разню, и не ведяхуся, камо бежати... а прок их побегоша и до сегодня»³⁸. Так міг писати літописець в другій половині XI ст. про останній печенізький напад, тоді як в попередні роки (після 1017 р.) їх ще було багато.

³¹ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве, с. 172.

³² Там же, с. 169.

³³ Там же, с. 174.

³⁴ Толочко П. П. Древний Киев, с. 69—70.

³⁵ Ильин Н. Н. Указ. соч., с. 118.

³⁶ Повесть временных лет..., с. 101.

³⁷ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 399.

³⁸ Повесть временных лет..., с. 102.

Дуже важливим для вирішення питання про час спорудження київської Софії є визначення терміну будівництва. Деякі дослідники — прихильники ранньої дати, зокрема С. О. Висоцький³⁹, окреслюють цей термін в 20 років (1017—1037), узгоджуючи тим самим обидві літописні дати. Г. Н. Логвин визначає його в 10 років, але пропонуючи як дату спорудження 1017/1019—1031/1032 рр., він таким чином, припускає тривалість терміну до 12—15 років⁴⁰. Час цей значно перебільшено. Як уже зазначали дослідники⁴¹, більшість давньоруських кам'яних споруд будувалися від двох до шести років. Не менша розмірами за Софію Десятинна церква споруджувалася і оздоблювалася фресками, мозаїками та мармуром з 989/990 по 966 рр. Великий Успенський собор Печерського монастиря почали будувати 1072 р. і закінчили «на п'яте літо» 1077 р. Собор Михайловського золотоверхого монастиря засновано 1108 р., а 1113 р. про нього говориться як про завершену будову. Новгородські літописці нерідко повідомляють про спорудження кам'яних церков за один будівельний сезон.

Нами складено кошторис будівництва собору на основі підрахунків об'єму його конструктивних елементів: фундаментів, стін, склепінь, підлог, вікон, покрівлі тощо. Норми виконання робіт було взято за «Урочним положенням» та коефіцієнтами на рівень організації будівельних робіт у XI ст., з урахуванням особливостей конструктивних елементів та їх виконання (характер мурування, вага та форма цегли, складність виготовлення розчину тощо). Як показали розрахунки, при кількості 40 кваліфікованих майстрів і 80 допоміжних робітників (без тих, що виготовляли і підносили будівельні матеріали) всі роботи по муруванню київської Софії можна було провести в два-два з половиною будівельні сезони. Якщо додати ще рік на невраховані нами обставини, то термін виконання будівництва не перевищував трьох з половиною, максимум чотирьох років.

Для визначення часу будівництва київського Софійського собору цікавими є дані про «денні захвати», тобто мурування, що виконали за день муляри і закінчили складений протягом дня відтинки стіни заглаженою фрескою. Такі «денні захвати» добре помітні на звільнених від тиньку поверхнях стіни внутрішньої південної галереї. На окремих ділянках вони сягали до 90 см висоти, що свідчить про швидкий темп мурування споруди.

Щодо виконання фрескового розпису та мозаїк, то за останніми спостереженнями Г. Н. Логвина⁴², розпис київської Софії провадився одночасно у всіх приміщеннях собору, що потребувало не менше 10 бригад майстрів. Коли врахувати, що тут було близько 4000 м² фрескового живопису і 600 м² мозаїк, то роботи по їх виконанню могли зайняти не більше двох-трьох сезонів⁴³. Отже, поява напису з датою 1042 р. на фресці є цілком імовірною, навіть якщо графіті було написано в цей же рік.

Собор не могли будувати майстри, що споруджували Десятинну церкву, як вважав Д. В. Айналов: в київській Софії інші методи спорудження фундаменту, інша система влаштування підлог, відмінний характер фрескового розпису і нарешті інші архітектурні форми; все це свідчить про значний час, який пройшов від Володимирової доби. Порівнюючи техніку будівництва таких споруд, як київська Софія та

³⁹ Висоцький С. А. Средневековые надписи..., с. 246.

⁴⁰ Логвин Г. Н. Новые наблюдения в Софии Киевской.— Культура древней Руси. Л., 1974, с. 154—160; Логвин Г. Н. К истории сооружения..., с. 101.

⁴¹ Поппе А. Заснування Софії Київської..., с. 101.

⁴² Логвин Г. Н. Новые наблюдения..., с. 156.

⁴³ За дослідженнями В. М. Лазарева, лише над мозаїками в центральній частині собору працювало «не менше восьми мозаїстів, не рахуючи тих майстрів, що робили смальту, підготовлювали ґрунт і виконували попередні начерки» (Лазарев В. М. Мозаика Софии Киевской. М., 1960, с. 153).

Десятинна церква, можна з певністю твердити, що за технічними особливостями Софія значно ближча до Спаського собору в Чернігові або Успенському собору Печерського монастиря в Києві, ніж до Десятинної церкви. Між іншим, остання дуже близька за технікою спорудження до церкви в Тмутаракані, побудованої, як гадають, Мстиславом Володимировичем 1021 р. Важливим доказом пізньої дати будівництва київської Софії є розміри цеглин — $36 \times 27 \times 3 - 3,5$ см. Вони типові для храмів середини XI ст. (Софійські собори у Новгороді і Полоцьку; Спаський собор у Чернігові, київські церкви Ірини та Георгія) і рішуче відрізняються від цегли, з якої збудовано Десятинну церкву ($31 \times 35 \times 2,5$) та інші споруди кінця X — початку XI ст. (київські палаци, церква Богородиці в Тмутаракані). Є значні відмінності у фресковому живопису, тому аж ніяк не можна погодитись з Г. Н. Логвином, який вбачав у розписах Десятинної церкви і Софійського собору стиль однієї художньої школи⁴⁴. До висновку, що в Софії працювали майстри пізніших часів, прийшов М. П. Сичов, досліджуючи залишки фресок Десятинної церкви⁴⁵.

Серед доказів вірогідності запису «Повісті времінних літ» є ще один, що належить до категорії фактів, але він до останнього часу не привертав уваги учасників дискусії. На західній стіні собору, як відомо, був великий груповий портрет родини Ярослава Мудрого. На ньому зображено дітей князя, причому більшість з них вже дорослі, і лише молодші виглядають дітьми від 8 до 15 років.

В. М. Лазарев, зіставляючи історичні й антропологічні дані, прийшов до висновку, що портрет було написано близько 1045 р.⁴⁶ (старший син Ярослава — Володимир народився 1020 р., молодші — Вячеслав та Ігор між 1032 — і 1036 рр.). Про атрибуцію персонажів портрета точилася дискусія⁴⁷, але факт зображення дітей Ярослава дорослими є безперечним і, отже, категорично спростовує можливість його виконання до 1037 р. Виключено також, що він був створений в далекі від початку будівництва роки. Портрет розміщувався на чільному місці західної стіни, в самому центрі собору, і без нього не можна уявити закінченої споруди. До того ж, як слушно довів Г. Н. Логвин, «аналіз характеру мурування, кольору розчину, розмірів плінф і порядку нанесення тиньку під фрески в центральній частині споруди, на хорах, у внутрішній та зовнішній галереях і баштах начисто спростовують гіпотезу про різночасність будівництва і розпису»⁴⁸.

Г. Н. Логвин, визначаючи важливість з'ясування часу, коли було написано портрет, як аргумент на користь пізньої дати заснування Софії, детально проаналізував цю фрескову композицію і висловив думку, що її в даному разі не можна взяти до уваги, оскільки портрети пошкоджено «відновлювачами» XIX ст. і реставраторами XX ст.⁴⁹. Проте дослідник безумовно перебільшує «вину» реставраторів XX ст. У середині XIX ст. фігури Ярославен (чи Ярославичів) було підправлено іконописцем Пешехоновим у темперній техніці в святих Любов, Віру, Надію і Софію. Згодом їх фігури замалювали олійними фарбами Жовтоножський та Ірнарх. 1936 р. цей живопис було знято П. І. Юкіним, і, можливо, реставратор, знімаючи нашарування олії, не розібрався до кінця в темперних дописах Пешехонова. Проте неперероблені фігури Ярославичів на північній стіні розчищені П. І. Юкіним у первісному вигляді. Зараз існує три реконструкції фрескової композиції —

⁴⁴ Логвин Г. Н. К истории сооружения..., с. 181.

⁴⁵ Сичев Н. П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи.— *Semipagium Kondakovianum*. Прага, 1928, с. 90—104.

⁴⁶ Лазарев В. М. Мозаики Софии Киевской, с. 57.

⁴⁷ Висоцький С. О. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі у Києві.— *Вісник Київського університету*, № 8, вип. 7, 1967, с. 35—44.

⁴⁸ Логвин Г. Н. Новые наблюдения..., с. 158.

⁴⁹ Там же, с. 176.

В. М. Лазарева, С. О. Висоцького і А. Поппе, і не виключена можливість інших. В усякому разі незаперечним є факт зображення дітей Ярослава дорослими, і фреска продовжує залишатися важливим свідченням пізньої дати спорудження собору.

Щодо часу закінчення будівництва київської Софії, то слід навести два цікавих факти, вказаних дослідниками. Г. М. Штендер вважає, що Софійський собор у Новгороді почали будувати 1045 р. київські майстри⁵⁰. С. О. Висоцький знайшов на стінах Софійського собору в Києві автограф художника Георгія, що розписував Михайлівський боковий вівтар⁵¹. Цей автограф («Георгій писал») було також виявлено в парусі північно-західного купола Софійського собору в Новгороді, і дослідник на основі палеографічного аналізу встановив належність його тому ж майстру, який працював у київській Софії. Це підкріплює гіпотезу про те, що після закінчення будівництва собору в Києві 1045 р. майстрів було направлено до Новгорода. Софійський собор у Полоцьку, споруджуваний в 50-х роках XI ст., вважають на основі останніх досліджень також роботою будівничих київської Софії.

Важливим фактором для визначення терміну будівництва київської Софії є аналіз історичних обставин, що передували здійсненню цієї програмної для того часу будови. Напевно можна твердити, що спорудження Софії, як і «града великого Києва», було пов'язане з двома найважливішими подіями XI ст.: другим об'єднанням Русі після смерті Мстислава 1036 р., коли Ярослав нарешті став «самовладцем» всіх руських земель, та переможним закінченням столітньої боротьби, яку Русь героїчно вела з печенізькою загрозою.

Попередні роки були для цього будівництва несприятливими. 1017 р. Ярослав, що вступив у пограбований Святополком Київ, не тільки не мав грошей на будівництво Софії (це коштувало щонайменше 8—10 тис. гривень — сума величезна!), але й не міг сплатити свого боргу новгородцям. Далі настає пора напруженої феодалної боротьби з участю поляків, печенігів, кавказьких військ Мстислава і т. д.— «перших років усобиці», як називав цей час автор «Слова о полку Ігоревім». Розгромлений 1024 р. в битві при Листвені Ярослав мусив тікати до Новгорода, де він перебував доти, поки 1026 р. не замирився з Мстиславом. Наступні 10 років Русь була роздроблена: Київ, Новгород і Ростов залишались під владою Ярослава, Чернігів і Лівобережжя — під владою Мстислава, в Пскові був Судислав, західні землі належали Брячиславу Ізяславовичу. Немає звісток і про те, щоб у той час на Русі діяла митрополія. Якщо вона і була заснована за Володимирових часів, на думку деяких дослідників, то цілком можливо, що в її діяльності існувала перерва до 1038 р., коли приїхав у Київ перший документально відомий митрополит Феопемт (його ім'я як митрополита Русі вперше згадується в ці часи в списках членів синоду). Ярослав, упорядковуючи державні справи щойно об'єднаної Русі, повинен був організувати і церковні справи, в тому числі створення загальноруської митрополії — Софійського собору.

Після смерті Мстислава 1036 р. в результаті переходу під владу Ярослава східних земель останній стає «самовладцем». Це було подією величезного значення — другим об'єднанням Русі навколо Києва. Ярослав активно зміцнює свою владу: в тому ж 1036 р. він «саджає в поруб» свого брата, псковського князя Судислава, розправляється з новгородським посадником Константином і посилає в Новгород сина Володимира, робить своїх синів намісниками в інших областях Русі. Саме в цей час виникає потреба закріпити права династії, що забезпечувалося

⁵⁰ Штендер Г. М. К вопросу о декоративных особенностях строительной техники новгородской Софии.— В кн.: Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 209.

⁵¹ Висоцький С. А. Автограф художника из Софийского собора в Киеве.— Культура средневековой Руси. Л., 1974.

шлюбами членів сім'ї з європейськими королями та представниками візантійського імператорського дому, а в Софійському соборі з'являється величезний груповий портрет представників нової правлячої династії: в умовах боротьби з «ізгоями» це мало велике значення.

Об'єднання Русі збіглося ще з однією важливою подією — можливим закінченням 120-річної печенізької війни. Все це знайшло відображення і в художньому образі київської Софії — соборного для всієї Русі храму, побудованого на місці і в честь знаменної перемоги. Так колись вишик Парфелон, присвячений, як і київська Софія, богині мудрості. Ще з пізньоримських часів у християнській архітектурі існували дві тенденції: церкви, що мали суто культовий характер і вели свій родовід від базилік з їх осевою композицією, і храми-пам'ятки з центричною композицією на честь тих чи інших подій або людей, пов'язані з традицією давньоримських мавзолеїв. У подальшому ці тенденції розвивалися у християнській архітектурі, переплітаючись одна з одною. Київський Софійський собор, на відміну від Десятинної церкви та Спаського собору в Чернігові, а також монастирів другої половини XI ст. з осевою композицією, має чітко виявлену центричну.

Художній образ київської Софії з її урочистим, радісним, «симфонічним» характером архітектури, багатокупольною динамічною структурою, в основу якої покладено «слов'янську композиційну ідею», вражає небаченою досі гармонійністю форм, сміливим новаторством, що неначе «запрограмоване» вимогами часу. Це завдання — створення храму-пам'ятника на честь видатної перемоги і об'єднання Русі в єдиної давньоруської державі — дуже влучно сформулював Іларіон: «Церков дивна і славна всем округным страпам ина ж бо не обрещется во всем полуночи земленем от востока до запада». Подібні завдання стояли в XVI ст. перед архітекторами Бармою і Постником під час будівництва собору Василя Блаженного в Москві, і вони, так само, як і зодчі київської Софії, звернулися до «слов'янської композиційної ідеї», щоб втілити загальнонаціональний характер споруди. Такими ж прагненнями керувались українські архітектори XVII ст., будуючи храми-пам'ятники, що мали увічнити перемоги українського народу у визвольній війні під керівництвом Богдана Хмельницького.

Отже, на нашу думку, немає достатніх підстав для перегляду дати спорудження Софійського собору в Києві в 1037—1044 рр., так само, як і обгрунтованої В. М. Лазаревим⁵² дати його освячення — 11 травня 1046 р. Саме на ці часи дослідники відносять проголошення просвіте-ром Іларіоном «Слова про закон і благодать», очевидно присвяченого цій події.

Ю. С. АСЕЕВ

О дате строительства киевской Софии

Резюме

Вопрос о времени строительства киевского Софийского собора неоднократно привлекал к себе внимание исследователей как прошлого времени, так и современных. В его основе лежит противоречие между летописными известиями, относящими заложение собора и «града Великого Киева» к 1037 г. («Повесть временных лет» и производные от нее летописные списки) и к 1017 г. (летописи Новгородско-Софийского цикла). От выяснения датировки зависит понимание ряда существенных черт политики Ярослава Мудрого. Вопрос, решенный в пользу даты 1037 г. (М. К. Кагер, В. Н. Лазарев, А. Поппе), осложнился в связи с тем, что С. А. Высоцким были обнаружены надписи, давшие основание исследователю отнести заложение собора ко времени, более раннему, чем 1037 г.

Автор настоящей статьи на основании анализа всех письменных источников, архитектуры и росписей собора приходит к выводу о наиболее вероятной дате его строительства в 1037—1044 гг.

⁵² Лазарев В. М. Мозаики Софии Киевской, с. 57.